

Sejarah Perkembangan Seni Khat dan Pengaruhnya Terhadap Tulisan Jawi di Nusantara

(The Developmental History of the Khat and its Influence towards the Jawi Writing System in the Malay Archipelago)

NIK YUSRI MUSA
ILHAM CHE DAUD @ ZAKARIA
Universiti Malaysia Kelantan

NAZRI MUSLIM
JAMSARI ALIAS
Universiti Kebangsaan Malaysia

ABSTRAK

Seni khat atau kaligrafi Arab merupakan satu seni penulisan yang mempunyai sejarahnya yang tersendiri. Seni khat sebagai satu seni tulisan dalam aksara Arab berkembang maju sejajar dengan perkembangan Tamadun Islam itu sendiri. Tulisan Arab dipengaruhi daripada tulisan Mesir Kuno Heroglif berdasarkan penemuan manuskrip yang dijumpai di Syria dan Palestin adalah lebih mirip serta hampir kepada tulisan Arab. Seni khat secara tidak formal telah timbul sebagai gaya tulisan Arab sebelum kedatangan Islam dan disebut sebagai Khat Musnad atau Khat gaya bebas. Namun seni khat semakin berevolusi menjadi lebih cantik selepas kedatangan Islam sehingga lahir seni dan gaya disebut sebagai aqlam al-Sittah iaitu merangkumi gaya seni Khat Nasakh, Khat Thulus, Khat Riq'ah, Khat Farisi atau Khat Nesta'liq, Khat Kufi, dan Khat Diwani. Alam Nusantara juga mendapat tempas daripada seni khat ini apabila tulisan Jawi menjadi tulisan utama masyarakat Nusantara sebelum kedatangan penjajah. Kitab-kitab pengajian di pondok-pondok ditulis dalam tulisan Arab dan Jawi serta menjadi tulisan utama masyarakat, sehinggalah tulisan rumi mengambil tempatnya sebagai tulisan utama. Justeru, artikel ini menganalisis aspek-aspek yang berkaitan dengan perkembangan seni khat, pembahagiannya dan juga pengaruhnya terhadap tulisan Jawi di Nusantara.

Kata Kunci: *Sejarah Seni Khat, Aksara Arab, Tulisan Jawi, Nusantara.*

ABSTRACT

Khat or Arabic calligraphy comes with its own history and forms. Khat as a medium from Arabic characters develops along the advancement of civilization. These Arabic characters are influenced from the Ancient Egyptian heroglif based on manuscripts found in Syria and Palestine. Originally, informal khat emerged as a way of writing Arabic before the emerging of Islam as in the khat of musnad and free-style khat. Later on, khat has developed and evolved into six face along with the spread of Islam, into among others; Nasakh, ThulusRiq'ah, Farisi or Nesta'liq, Kufi, and Diwani. In our part of history, khat writing was the sole medium of writings in language, way before the arrivals of "westerners". These can be found in the materials from "pondoks" where one can clearly noticed the Arabic characters and Jawi writings. Thus, this article analyse the situation by understanding the development of khat, its parts and influences to Jawi in Nusantara.

Keywords: *History of Khat, Arabic characters, Jawi writings, Nusantara*

PENDAHULUAN

Perkembangan tamadun sesuatu bangsa itu bermula dengan seni tulisan. Tulisan Arab telah bermula sebelum kedatangan Islam kira-kira kurun yang ke-17 sebelum masihi. Tulisan Arab terpengaruh daripada tulisan Mesir Kuno Heroglif. Flinders Petrie menyatakan bahawa penemuan manuskrip yang dijumpai di Syria dan Palestin adalah lebih mirip serta hampir kepada tulisan Arab dan disokong oleh Albright iaitu penulisan abjad serta aksara yang lebih baik ditemui sekitar 1450 sehingga 1550 sebelum Masihi (Zamri Ba'labka 1981). Tulisan Arab berkembang maju dan diserikan lagi dengan seni Khat yang mengindahkan serta melembutkan tulisannya. Pada asalnya huruf-hurufnya berbentuk simbol sebagaimana di dalam tulisan *Nabati*, yang mirip kepada tulisan Arab Kuno dan daripada situlah timbulnya gaya tulisan *Kufi*, *Naskhi*, dan *Maghribiy* (Zamri Ba'labka 1981).

Seni Khat secara tidak formal telah timbul sebagai gaya tulisan Arab sebelum kedatangan Islam dan disebut sebagai *Khat Musnad* atau khat gaya bebas. Namun seni khat semakin berevolusi menjadi lebih cantik selepas kedatangan Islam sehingga lahir seni dan gaya disebut yang dikenali sebagai *aqlam al-Sittah* iaitu merangkumi gaya seni *Khat Nasakh*, *Khat Thulus*, *Khat Riq'ah*, *Khat Farisi* atau *Khat Nesta'liq*, *Khat Kufi* dan *Khat Diwani* (Afif Bahnasy 1979).

Seni khat telah memberi kesan yang sangat besar dalam evolusi tulisan Arab di mana faktor kedatangan Islam telah menjadi pencetus perubahan besar dalam tulisan Arab. Buktinya adalah penulisan *Mushaf al-Quran* yang pada asalnya ditulis dengan gaya Arab Kuno tanpa titik dan baris. Tulisan Melayu atau Jawi juga telah meminjam aksara-aksara Arab dan cara penulisan juga berdasarkan Khat Arab. Selain itu, masyarakat Jawa juga menggunakan tulisan Khat Arab melalui dialek bahasa serta penulisan mereka (Abd. al-Fattah Ubadah, t.t). Seni Khat menjadi penghias kepada dinding binaan seperti masjid, pejabat pentadbiran kerajaan, penulisan kitab-kitab dan penghias kepada rumah kediaman (Mustafa Hj Daud 1987).

Salah satu pelengkap kepada ketamadunan Islam melalui seni khat adalah kerana khat menjadi sumber penulisan utama dalam mushaf al-Quran semenjak zaman perkembangan Islam sehingga kini. Tambahan pula, bahasa Arab, tulisan Arab dan khat seiring dengan perkembangan ilmu-ilmu Islam serta tersebar ke hampir seluruh pelusuk dunia (Mujahid Taufiq al-Jundi, 1993).

SEJARAH TULISAN ARAB

Tulisan Arab berkembang bersama-sama dengan bahasa dan gaya penulisan mereka. Sebab itulah bangsa *Quraisy* merupakan kabilah Arab yang tersusun cara penulisan serta gaya bahasa mereka. Sebagaimana yang diketahui umum, bahasa al-Quran merupakan bahasa Arab yang terbaik serta mempunyai kaedah dan *Imla'* penulisan yang cukup sistematik.

Walaupun begitu, tidak dapat dipastikan bilakah tarikh sebenar timbulnya tulisan serta huruf *Arabiyah*. Hal ini demikian kerana timbulnya penulisan huruf-huruf seperti *al-Nabati* sebagaimana yang tercatat pada batu nisan yang ditemui pada kubur Aidu Bin Kahilu dan ada menyatakan bahawa tulisan Arab mula ditulis oleh Maramarah Bin Marrah dan Aslam Bin Sadrah. Pendapat yang lain menjelaskan bahawa penulisan aksara Arab telah dibawa masuk ke Makkah oleh Bashar Bin Abd al-Malak yang menulis dengan huruf *al-Nabati* (Ahmad Sabri Zai'd 1999).

Menurut Ahmad Sabri Zai'd (2002), Mesir di era keIslamannya merupakan pencetus ketamadunan serta sejarah Islam. Sebelum kedatangan Islam, masyarakat Mesir masih menggunakan tulisan *Heroglif* sebagai tulisan harian mereka. Pengaruh kemasukan Islam telah menjadikan masyarakat Mesir ketika itu yang berbangsa *Qibti* telah terpengaruh dengan bahasa Arab sama ada dari percakapan sehinggalah mempengaruhi gaya penulisan orang Mesir.

PERMULAAN TULISAN ARAB

Tidak ada satu catatan khusus menjelaskan bila dan siapakah yang telah membuat atau mereka tulisan Arab. Namun tulisan Arab merupakan tulisan wahyu dan orang pertama menulisnya adalah Nabi Adam a.s. Tulisan Arab telah ditulis dalam berbagai-bagai buku. Namun setelah banjir besar surut, setiap bangsa telah menerima buku masing-masing dan Nabi Ismail a.s telah menerima buku bertulisan Arab dan menjadi bahasa pertuturan Nabi Ismail a.s sekaligus merupakan bahasa pertuturan asal bapanya iaitu Nabi Ibrahim a.s. (M. Ugur Derman 2000).

Jika diteliti, tulisan *Nabati* adalah asal-usul tulisan Arab kerana mempunyai huruf-huruf yang hampir sama dengan tulisan Arab yang digunakan sekarang. Ini berdasarkan helaian mushaf al-Quran yang ditulis pada zaman Khalifah Saiyidina Usman r.a telah ditulis dengan tulisan *Khat Kufi Mushafiy* yang tidak mempunyai titik ataupun baris. Perkara ini membuktikan perkembangan awal tulisan Arab adalah daripada pengaruh tulisan *Nabati*.

Satu penemuan oleh ahli arkeologi bertempat di padang pasir Lubnan iaitu di Gua Magharah wadi Surah, tulisan bangsa Arab purba berbentuk abjad seolah-olah tangan. Ahli sejarah menjelaskan, tulisan yang dijumpai berdasarkan tangan menunjukkan pada suatu ketika dahulu bangsa Arab yang berada di timur tengah telah melalui zaman yang bertamadun, sekaligus menyokong sejarah tulisan Arab telah wujud sekitar 1400 sebelum Masihi (Abu al-Abbas Ahmad al-Qalqashandy 1913).

Menurut Mahmood Hilmi (1991), masyarakat Arab terbahagi kepada dua iaitu bangsa Arab yang berada di timur serta selatan seperti bangsa Saba dan bangsa Arab utara seperti bangsa Assyuriyah atau bangsa Babylon sebagaimana disebut di dalam al-Quran melalui surah al-Baqarah 2:102 menyatakan mengenai bangsa Babylon yang telah bertamadun pada tahun 1007 sebelum Masihi.

Maksudnya :

...Dan apa yang diturunkan kepada dua malaikat : Harut dan Marut, di negeri Babil (Babylon)... (al-Baqarah 2:102).

Selain itu, bangsa Assyuria juga dikenali sebagai bangsa Siryani dan juga Hirah telah mempelajari tulisan bangsa Hamir dari Yaman disebabkan berlakunya kehidupan berpindah-randah daripada kerajaan selatan ke utara. Ini menunjukkan bahawa kerajaan Hamiriyah yang terletak di Yaman dan dikenali juga sebagai kerajaan Saba' adalah sebahagian daripada bangsa Arab serta mempunyai pengaruh dalam penulisan dan percakapan bahasa Arab. Di dalam catatan Ibn Khaldun menyatakan bahawa bangsa Hamirah berkemungkinan adalah pencetus wujudnya tamadun Arab. Bahkan Ibn Khaldun menyatakan tulisan yang dapat dikesan sebagai jenis *Khat*

Musnad telah sampai kepada kaum Quraisy dan digunakan sewaktu era kebangkitan Islam adalah daripada Hirah iaitu sebuah kerajaan utara tanah Arab yang asalnya telah berpindah daripada Yaman ke kerajaan utara. Daripada bangsa tersebutlah maka lahir tulisan *Nabati* seterusnya diajarkan kepada penduduk Hijjaz dengan gaya *Daumah al-Jundal* dan aliran *Iraq*. Dalam catatan arkeologi, telah dijumpai tulisan *Nabati* sekitar tahun 328 Masihi dan tulisan *Nabati* yang hampir sama dengan tulisan Khat *Kufi Mushafiy* sekitar kurun 6 Masihi. Maka disebabkan itulah juga dikenali *Khat Kufi* iaitu sandaran kepada kerajaan utara bertempat di Kufah, Iraq (Ibrahim Jum'ah 1981).

TULISAN DI ZAMAN SEBELUM DAN SELEPAS ISLAM

Gaya serta bentuk khat samada *Khat Musnad* dengan tulisan *Nabati* atau dengan tulisan *Khat Kufiy Mushafiy* sangat berkait rapat dengan tulisan surat Rasulullah SAW kepada Raja *Cyrcus* untuk mengajarkannya kepada Islam (Ibrahim Jum'ah 1981).

Sebelum kedatangan Islam, bangsa Arab menulis tanpa menggunakan seni khat yang rapi dan cantik sebagaimana pada hari ini. Namun begitu, tulisan-tulisan mereka adalah asas kepada kelahiran pelbagai jenis khat yang cantik dan berseni. Tulisan yang timbul dan mempengaruhi gaya Khat Arab adalah seperti beberapa jenis tulisan iaitu *Khat al-Hiiriy*, *Khat al-Anbaariy*, *Khat Makki* dan *Madaniy*, *Khat Kufi* serta *Khat Basriy*. Kesemua tulisan tersebut telah digunakan untuk catatan sebelum dan pada awal kebangkitan Islam dan gaya serta lengguk tulisan kesemuanya adalah sangat berbeza.

Tulisan Arab sebelum zaman Perdana Menteri Hajjaj Yusuf al-Saqafiy di era empayar Muawiyah iaitu Khalifah Marwan Bin Hakam, adalah tidak berbaris serta tidak bertitik, bahkan mushaf al-Quran yang digunakan oleh masyarakat Arab ketika itu masih *Khat Kufi Mushaf*. Secara umumnya, khat tersebut sukar dibaca oleh masyarakat selain Arab, bahkan memerlukan penelitian dan pemahaman yang benar-benar tentang kaedahnya (Afif Bahnasiy 1979).

Setelah kerajaan Islam semakin berkembang luas di luar tanah Arab, Islam bukan sahaja menjadi agama kepada bangsa Arab bahkan menjadi ikutan kepada kawasan-kawasan takluk kerajaan Islam pada ketika itu. Timbul masalah dari segi pembacaan al-Quran disebabkan wilayah-wilayah baru Islam bukanlah berbangsa Arab dan mereka bercakap dalam bahasa serta dialek masing-masing. Pembacaan al-Quran dengan menggunakan *Khat Kufi Mushaf* agar sukar difahami seperti pada kalimah *فاقتلوا*. Di dalam *Khat Kufi Mushaf* yang menjadi tulisan utama al-Quran saat itu, titik pada kesemua kalimah tersebut tidak ada, bahkan menjadi pertikaian bagi masyarakat Islam yang bukan berbangsa Arab membacanya dengan dua keadaan seperti *فاقتيلوا* atau seperti di atas.

Maka Hajjaj Yusuf al-Thaqafiy telah mengarahkan seorang penulis iaitu Abi Aswad al-Du'ali untuk mencipta kaedah serta penulisan yang memudahkan kepada semua orang memahami bahasa al-Quran. Mushaf al-Quran yang digunakan sebelum itu adalah mushaf al-Quran sebagaimana di zaman pemerintahan Khalifah Othman. Bermula saat itulah al-Quran telah berkembang dengan baik iaitu mempunyai titik serta baris sehingga kini. Maka perkembangan tersebut juga turut menarik kepada perubahan seni khat dengan tujuan untuk mengindahkan lagi al-Quran dengan gaya tulisan yang cantik. Abi Aswad telah memutuskan huruf-huruf yang bersambung daripada kalimah yang asalnya bersambung, manakala huruf-huruf yang tidak dapat

bersambung dinamakan sebagai huruf *Muqatta'ah*, yang bermaksud huruf yang ditulis berasingan dan huruf tersebut satu sahaja iaitu huruf (ﺀ) bermakna huruf tersebut tidak dapat direka oleh orang Arab moden (Mohd Bakhir Hj. Abdullah 2006).

Jelas menunjukkan bahawa keindahan seni khat itu belum lagi bermula semasa awal pemerintahan kerajaan Islam *Bani Umayyah*, namun tulisan khat bermula semasa akhir zaman pemerintahan *Bani Umayyah* dan di awal pemerintahan *Bani Abbasiyyah*. *Khat Kufi* telah digunakan sebelum Islam dan pada zaman Rasulullah SAW sehinggalah berlakunya pembaharuan di dalam penulisan khat. Manakala tulisan Khat yang lebih cantik dan berseni telah berkembang semasa empayar kerajaan Umayyah (Ahmad Syuhan 2001).

PERKEMBANGAN SENI KHAT

Setelah pembaharuan serta evolusi berlaku dalam tulisan Arab, seni khat turut melalui zaman perubahan sehingga terhasilnya pelbagai gaya dan jenis tulisan khat. Perkembangan Islam ke seluruh rantau Arab, Eropah, Afrika, Hindi, China dan Asia Tenggara, telah membawa agama Islam bersama-sama seni khat untuk disebarkan kepada masyarakat. Pada asalnya tulisan Arab dan seni khat menjadi tulisan utama bangsa Arab, namun setelah wilayah Islam berkembang luas, aksara dan perkataan Arab turut mempengaruhi penulisan dan pertuturan warga setempat.

Sebagai contoh apabila Islam berkembang ke wilayah utara Afrika seperti Maghribi, Islam tidak sekadar menjadi agama bagi masyarakat di sana, tetapi turut berlaku migrasi budaya melalui perkahwinan, bahasa, adat budaya dan gaya penulisan. Bangsa Maghribi telah memperkenalkan sejenis gaya khat iaitu *Khat Kufi Maghribiy* berbentuk mirip *Khat Kufi*. Bahkan tulisan tersebut menjadi salah satu daripada tulisan khat yang diiktiraf. Selain itu, pengaruh Islam ke atas Turki, Parsi dan Hindi juga telah memberi kesan yang sangat mendalam terutama dari segi penulisan dan bahasa. Contohnya, bangsa Turki telah menggunakan aksara Arab sebagai penulisan bahasa Turki, begitu juga bangsa Parsi dan bangsa Hindi. Maka, kesan pengaruh tersebut membawa kepada timbulnya seni *Khat Parsi* atau *Nasta'liq*.

Asas seni Khat yang timbul pada awalnya hanya seni *Khat Kufi*, namun setelah perkembangan tulisan Arab yang begitu hebat, maka lahirlah pelbagai gaya khat bertujuan untuk mengindahkan lagi seni khat (Mohd Tohir Bin Abd al-Qadir al-Kurdiy al-Makkiy al-Khattat, 1939). Tujuan utama seni khat tidak sekadar menjadi tulisan pada dokumentasi rasmi kerajaan, bahkan sebagai penghias kepada dinding-dinding masjid, bangunan kerajaan, rumah persendirian dan pelbagai lagi. Bahkan seni khat menjadi tulisan rahsia kerajaan Turki Othmaniah bagi menyampaikan maklumat rahsia kerajaan (Mohd Bakhir Hj. Abdullah 2006).

Manakala di Nusantara, kedatangan Islam adalah seiring dengan percambahan ilmu di dalam Islam sama ada dari segi *Fiqh*, *Tauhid*, *Tasawwuf* dan *Nahu*. Tidak terkecuali seni khat turut menjadi pengajian utama masyarakat Islam di Nusantara yang mengandungi kerajaan Melayu Kelantan, Melaka, Pattani, Sulu, Jawa, Sunda dan Aceh. Kesan daripada pengaruh seni khat telah mempengaruhi gaya tulisan seni manuskrip di dalam kitab-kitab Jawi silam. Ini dapat dilihat di dalam *Nazham Syair Shufi* yang dikarang oleh Syeikh Ahmad al-Fathani sekitar tahun 1323 Hijrah yang ditunjukkan kepada Raja Kelantan telah menggunakan pelbagai jenis khat dan juga gaya tulisan tangan yang biasa. Contohnya, syair Syeikh Ahmad al-Fathani di *Maqam ibn Abbas*, gaya seni khat yang digunakan sangat mirip kepada gaya *Khat Nasakh* (Wan Mohd Shagir Abdullah, 1993).

Perkembangan seni khat telah membawa sebuah tamadun Islam yang hebat bukan setakat di timur tengah bahkan sehingga di Nusantara. Hal ini demikian kerana sesuatu bangsa yang bertamadun adalah bangsa yang telah mempunyai sistem tulisan yang mantap dan daya pemikiran yang maju. Kesan kemasukan Islam bersama dengan ilmu-ilmunya telah mendidik manusia untuk lebih berakhlak serta berintegriti dalam ilmu serta pekerjaannya. Justeru, perkembangan seni khat tidak terhenti sekadar seni hiasan semata-mata, bahkan menjadi perkara penting dalam pengdokumentasian pengajian Islam dan salasilah sesebuah kesultanan.

JENIS JENIS KHAT *AQLAM AL-SITTAH*

Seni khat mempunyai pelbagai gaya yang cantik serta aliran pandangannya. Seni khat yang utama disebut sebagai *A'qlam al-Sittah*, bermaksud enam jenis khat. Jenis khat tersebut adalah *Khat Nasakh*, *Khat Thuluth*, *Khat Riq'ah*, *Khat Diwani*, *Khat Kufi* dan *Khat Farisy* atau disebut juga sebagai *Khat Nasta'liq* (Mohd Tohir Bin Abd al-Qadir al-Kurdiy al-Makkiy al-Khattat 1939). Walaupun ada pecahan seni khat kepada beberapa jenis seperti *Khat Ijazah*, *Khat Kufi Maghribi*, *Khat Muhaqqaq*, *Khat Syikastesh*, *Khat Kufi Andalusi*, *Khat Thuluth Jali*, *Khat Thuluth A'diy*, *Khat Diwani Jali*, dan banyak lagi tetapi kebanyakannya telah pupus penggunaannya seperti *Khat Riqah*.

KHAT KUFU

Khat Kufi merupakan sejenis khat yang tertua dan mempunyai banyak pecahan. Sesetengah penulis khat menyatakan bahawa *Khat Kufi* adalah berasal dari tulisan *Nabati*, *Hirah* dan *Anbari*. Dinamakan sebagai *Khat Kufi* disebabkan khat tersebut terkenal di daerah Kufah, Iraq. Pada zaman awal kebangkitan Islam, para sahabat telah menggunakan khat ini untuk menyalin mushaf, menulis surat untuk dihantar kepada kerajaan-kerajaan besar seperti Kisra di Parsi, Hercules di Rom dan raja Mesir. Khat ini tersebar sehingga pelusuk Arab bahkan telah lahir gaya setempat seperti *Khat Kufi Maghribi* atau *Khat Kufi Andalusi* (Yahya Wahhab al-Jabburi 1994).

Sebelum wilayah Islam belum tersebar luas, *Khat Kufi* adalah tulisan yang tidak mempunyai titik ataupun baris, bahkan tulisan *Kufi* ini mempunyai dua cabang pecahannya iaitu ditulis secara bebas yang disebut sebagai gaya *Tahrir* ataupun secara menggunakan geometri iaitu menggunakan ukuran berserta darjah kesesuaian.

Namun, pada zaman sekarang, khat ini bukan sahaja sebagai tulisan berseni, tetapi khat ini juga menjadi perhiasan untuk rumah-rumah kediaman, masjid dan logo perniagaan. *Khat Kufi* yang dimaksudkan adalah *Khat Kufi Murabba'*. Di Malaysia, gaya *Khat Kufi Murabba'* semakin mendapat tempat untuk masyarakat terutama mereka yang meminati seni kontemporari.

KHAT NASAKH

Khat Nasakh merupakan seni khat yang sangat halus bahkan menjadi gaya yang paling mudah untuk dibaca serta difahami. Hal ini demikian kerana *Khat Nasakh* merupakan tulisan utama untuk mushaf al-Quran memandangkan gaya khat yang lain agak sukar untuk difahami melainkan jika seseorang itu mendalaminya.

Sesetengah ulama menyatakan bahawa *Khat Nasakh* merupakan perubahan daripada *Khat Kufi*, namun dari segi permulaannya serta siapakah yang mula-mula mengubah *Khat Kufi* yang dikenali juga sebagai *Umm al-Khat* kepada *Khat Nasakh* masih lagi dalam perbahasan. Penulis yang pertama mencetuskan perubahan tersebut adalah Abu Ali Muhammad Bin Ali Bin Muqlah atau dikenali sebagai Ibn Muqlah (228 H), kemudian penulis khat pada zaman selepas Ibn Muqlah adalah Ali Bin Hilal atau dikenali sebagai Ibn al-Bawwab (413 H) merupakan individu bertanggungjawab menjelaskan lagi gaya *Khat Nasakh* yang diubah oleh Ibn Muqlah dari *Khat Kufi* kepada *Khat Nasakh* atau ketika itu masih dikenali sebagai *Khat Badi'*.

Namun ada sesetengah ulama telah menolak pandangan bahawa Ibn Muqlah merupakan orang yang mencetuskan perubahan gaya Kufi kepada Nasakh. Hal ini kerana *Khat Nasakh* telah lama digunakan sebelum zaman Ibn Muqlah lagi iaitu berdasarkan penemuan surat Imam al-Syafi'e yang telah ditulis pada tahun 265 Hijrah lagi. Ulama Hijjaz menolak pandangan bahawa *Khat Nasakh* adalah perubahan daripada *Khat Kufi*, bahkan ulama yang berpandangan sedemikian juga menjelaskan bahawa *Khat Nasakh* adalah sejenis *Khat Kufi* yang dipecahkan dan ditulis daripada *Khat Nabati* (Mujahid Taufiq al-Jundi 1990).

Sesetengah ulama menjelaskan bahawa penulisan khat yang hampir mirip kepada *Khat Nasakh* mula ditulis oleh Zaid Bin Thabit seorang penulis wahyu dan juga sahabat Rasulullah SAW. Dikatakan bahawa *Khat Nasakh* merupakan aliran beliau dan merupakan sejenis Khat yang telah lama wujud seiring dengan *Khat Kufi* ((Mujahid Taufiq al-Jundi 1990).

KHAT THULUTH

Khat Thuluth merupakan gaya khat yang cukup indah, bahkan kecantikan gaya khat ini bukan setakat tujuan dokumentasi, bahkan menjadi hiasan kepada dinding masjid, kelambu Ka'abah dan bangunan-bangunan kerajaan. *Khat Thuluth* adalah pecahan daripada cabang *Khat Kufi*. *Khat Kufi* yang hampir sama dengan *Khat Thuluth* adalah *Khat Tumar*. Orang yang telah melakukan pembaharuan sehingga melahirkan seni *Khat Thuluth* adalah Ishaq Bin Ibrahim dan sebelum daripada beliau adalah Ibn Muqlah. Kemudian *Khat Thuluth* makin diindahkannya lagi oleh Yazidi (922 H), Ibn Sa'ad (410 H), dan Ibn Bawwab (Afif al-Bahnasiy 1979).

Apabila memasuki empayar kerajaan Turki Othmaniah, gaya *Khat Thuluth* telah dipecahkan kepada dua jenis, iaitu gaya *A'diy* iaitu gaya *Thuluth* biasa, kemudian gaya *Jaliy*. Maksud gaya *Jaliy* adalah tulisan *Thuluth* telah diperbesarkan penulisan asalnya oleh Mustafa Raqim, kemudian tulisan *Thuluth* telah dikemaskan dengan kaedah *Masyaq* oleh Muhammad Syauqi Afendi (1304 H). Seni *Khat Thuluth* ditulis dengan perlahan berbanding dengan seni Khat yang lain menyebabkan *Khat Thuluth* lebih utama penggunaannya dalam penghasilan karya seni berbanding khat yang lain (Mustafa Ughur Darman, 1999).

KHAT RIQA'AH

Khat Riqa'ah adalah tulisan pantas serta ditulis di atas daripada garisan lurus melainkan beberapa aksara huruf sahaja yang ditulis daripada atas garisan ke bawah daripada garisan iaitu huruf ح, ح (ح, ع, غ, م). Khat ini mula diperkenalkan semasa era kerajaan Turki Othmaniah semasa pemerintahan Sultan Abd al-Majid Khan (1280 H). Penulis Khat yang telah mula menulis gaya *Khat Riqa'ah* adalah Mumtaz Bik berbangsa Turki (Mohd Bakhir Hj. Abdullah 2006).

Khat Riqā'ah dan *Khat Diwani* adalah dua jenis khat yang lahir pada zaman kerajaan Turki Othmaniah dan kedua-dua jenis khat tersebut mempunyai kaedah yang saling bercampur. *Khat Riqā'ah* ditulis dengan pantas dan matanya agak tebal. Walaupun setiap *loh* hurufnya tebal, namun *Khat Riqā'ah* mempunyai kesenian yang tersendiri. Tulisan ini boleh didapati dalam penulisan dokumentasi serta manuskript. *Khat Riqā'ah* juga terkenal di Mesir dan negara utara Afrika.

KHAT DIWANI

Khat Diwani atau dikenali juga sebagai *Khat al-Sultan* disebabkan khat ini turut dipelajari oleh sultan-sultan zaman kerajaan Turki Othmaniah. Tulisan tersebut menjadi tulisan rahsia kerajaan untuk menyampaikan maklumat kepada gabenor-gabenor mereka demi mengelakkan rahsia kerajaan bocor ke tangan musuh yang berkemungkinan berniat jahat kepada kerajaan Islam. *Khat Diwani* terbahagi kepada dua jenis iaitu *Diwani* biasa dan *Diwani Jaliy*.

Khat Diwani mula diperkenalkan oleh Ibrahim Munif seorang penulis khat selepas pembukaan kota Istanbul (Constantinople), kemudian disusun kaedah penulisannya oleh Mumtaz Bik (1280 H) sehingga menjadi tulisan yang senang dibaca. Bangsa Turki amat berbangga dengan tulisan *Khat Diwani* dan tulisan ini telah tersebar ke seluruh wilayah taklukan kerajaan Turki Othmaniah (Mohd Tohir Bin Abd al-Qadir al-Kurdiy al-Makkiy al-Khattat 1939).

KHAT TA'LIQ FARISI

Khat Ta'liq atau dikenali juga sebagai *Khat Farisi* merupakan gaya khat yang agak berbeza gaya penulisan dan kecondongannya berbanding khat yang lain. *Khat Farisi* kecondongannya lebih ke kiri daripada atas menjadikan seni tersebut agak unik (Mahdi Syed Mahmud 2005).

Mengikut Afif al-Bahnasiy (1979), *Khat Ta'liq* mula ditulis oleh Hasan al-Farisi sekitar abad ke-4 Hijrah dan menjadi tulisan utama bagi mereka yang berbangsa Farsi dan juga mempengaruhi bangsa Hindi. Sesetengah pendapat menyatakan *Khat Farisi* juga dikenali sebagai *Khat Urdhu*. Jika dilihat kepada pertandingan Khat Antarabangsa yang dianjurkan IRCICA bertempat di Turki, kebiasaannya pemenang kategori *Khat Farisi* ini akan didominasi oleh peserta daripada Iran dan Turki. Hal ini disebabkan Khat ini menjadi tulisan utama bangsa Iran dan menjadi tulisan utama untuk rakyat Turki bersama-sama *Khat Diwani* dan *Khat Ta'liq*.

Tulisan ini masyhur di Pakistan, India, Afghanistan dan di Turki. Sultan Ali al-Mashudi telah mengindahkan lagi *Khat Farisi* dan antara tokoh yang memperbaharui khat ini adalah Mir Imad al-Husni di Iran serta Muhammad al-Yasari di Turki (Ahmad al-Dzahabi 1989).

PENGARUH TULISAN ARAB DAN SENI KHAT DI NUSANTARA

Setelah Islam tersebar ke seluruh wilayah Semenanjung Tanah Arab, para pedagang Arab turut memainkan peranan penting dalam penyebaran Islam di seluruh rantau Asia. Bahkan kesan daripada kemasukan Islam ke sesuatu wilayah turut mempengaruhi cara hidup, bahasa dan budaya hidup masyarakat setempat. Sebagai contoh, kemasukan Islam ke negara Mesir, telah mengArabkan kehidupan masyarakat Mesir berbangsa Qibti ketika itu. begitu juga dengan masyarakat Melayu, sebelum kemasukan Islam adalah bangsa yang menganut kefahaman

Anamisma dan beragama Hindu. Pengaruh daripada agama Hindu telah membentuk sosio kehidupan masyarakat sama ada dari segi kebudayaan, tulisan serta pegangan adat.

Masyarakat Melayu pada ketika itu berada dalam wilayah jajahan Srivijaya, iaitu sebuah kerajaan Hindu yang berpusat di Sumatera. Keseluruhan wilayah jajahan Srivijaya seperti Tanah Melayu, Kepulauan Borneo, Selatan Pattani dan beberapa kepulauan Nusantara menggunakan bahasa Sanskrit dan penulisan ketika itu menggunakan tulisan *Pallava* dan tulisan Kawi (Asmah Haji Omar 2005).

Selain bangsa Melayu, orang Bugis juga mempunyai gaya penulisan tersendiri yang dikenali sebagai tulisan *Lontara* iaitu tulisan yang ditulis di atas daun lontar. Kebanyakan masyarakat Nusantara ketika itu mempunyai struktur tulisan masing-masing. Contohnya tulisan *Pallava* adalah tulisan yang ditulis di dalam kitab epik kuno agama Hindu dan tulisan tersebut dibawa dari India (Asmah Haji Omar 2005). Di dalam beberapa catatan sejarah telah menjelaskan tulisan Melayu berbentuk tulisan *Pallava* telah ditemui di kepulauan Bangka sekitar abad ke-7 Masihi.

Kemasukan Islam di Tanah Melayu telah dicatatkan oleh beberapa sumber dan penemuan artifak. Salah satu sumber kemasukan Islam ke Tanah Melayu adalah berdasarkan Batu Bersurat Terengganu bertarikh 22 Februari 1303 Masihi. Mengikut Syed Naquib al-Attas (1990), dengan penemuan batu bersurat tersebut adalah menjadi bukti bahawa Islam telah bertapak di Tanah Melayu sebelum abad ke-14 dan kerajaan Islam telah berkembang pesat sekitar kurun ke-13 Masihi. Manakala pandangan Hamka, Fatimi dan Arnold berpendapat Islam telah bertapak di alam Melayu seawal-awal kurun ke-7 Masihi berdasarkan penemuan syiling dari pemerintahan kerajaan *Abbasiyah* bertarikh 848 Masihi di Kedah, batu bersurat bertulisan Arab bertarikh 1035 Masihi dan batu nisan bertarikh 1039 Masihi di Phan Rang Champa atau Kemboja pada hari ini (Badrane Benlhcene 2005).

PENGARUH ASKARA ARAB TERHADAP PENULISAN BAHASA MELAYU

Menurut pandangan *Stamford Raffles* (1982), masyarakat Melayu sebelum kemasukan Islam telah menggunakan aksara Jawa dalam penulisan mereka, kesan daripada pertembungan dua peradaban iaitu Jawa dan India, telah menghasilkan tulisan Jawa iaitu aksara yang dipinjam dari perkataan Sanskrit ataupun tulisan *Pegon*, sebelum itu bangsa Jawa tidak mempunyai aksara huruf mereka tersendiri.

Pengaruh Jawa telah meresap dalam masyarakat Melayu sehinggalah kedatangan Islam telah merubah ketamadunan Melayu dan terbentuk sebuah kerajaan Melayu Islam yang kuat seperti kerajaan Islam Pasai, kerajaan Islam Melaka dan kerajaan Islam Aceh. Sebelum kedatangan Islam, bahasa Melayu kuno dan tulisan Melayu lama hanya digunakan oleh orang-orang kaya dan pembesar setempat sahaja. Kedatangan Islam bukan sahaja mengubah aqidah, bahkan merakytakan bahasa Melayu, tulisan Melayu dan sosio kehidupan bermasyarakat.

Penyerapan aksara tulisan Arab kedalam bahasa Melayu dan tulisan Melayu merupakan tanda Islam telah menjadi adat dan budaya terhadap masyarakat. Menurut Abd al-Fattah Ubadah (t.t), masyarakat Melayu sewaktu zaman pemerintahan kerajaan Islam di Melaka telah menggunakan tulisan Arab sebagai tulisan kepada bahasa Melayu bahkan bahasa Melayu ketika

itu telah pun menerima beberapa kalimah Arab dalam bahasa pertuturan perdagangan dan beberapa pandangan menjelaskan bahawa tulisan Melayu adalah sama dengan tulisan masyarakat di Sumatera, manakala di Jawa adalah sangat berbeza. Hal ini memandangkan bangsa Jawa tidak mengubah bahasa mereka melainkan menggunakan aksara Arab sebagai penulisan bahasa Jawa, begitu juga bangsa Sunda yang menggunakan aksara Arab dalam penulisan bahasa mereka.

Selain itu, sebelum kedatangan Islam, bahasa Melayu menggunakan bahasa Sanskrit dan selepas Islam memasuki Tanah Melayu dan Melaka, pengaruh Islam telah merubah bahasa dan juga penulisan bangsa Melayu. Bangsa Melayu telah menambah beberapa aksara huruf Arab untuk disesuaikan dengan bahasa mereka iaitu seperti huruf چ tetapi diletakkan tiga titik maka bunyinya sebagai *Cha'*, huruf غ diletakkan tiga titik maka bunyi *Nga*, huruf ف diletakkan tiga titik maka bunyinya *Pa*, dan huruf ن diletakkan tiga titik maka bunyinya *Nya*. Manakala bangsa Jawa telah menggunakan istilah tulisan Arab sebagai Arab Gundul kerana mereka tidak mengubah bahasa mereka semasa menulis menggunakan aksara Arab.

Menurut Wan Ahmad Shaghir Abdullah (1997) di dalam penulisan beliau iaitu iaitu “Tulisan Melayu/ Jawi Dalam Manuskrip Dan Kitab Bercetak: Suatu Analisis Perbandingan” telah menyatakan bahawa Syeikh Ahmad turut menyokong istilah tulisan Melayu berbanding tulisan Jawi dan pandangan ini sama seperti Abd. al-Fattah Ubadah seorang pengkaji daripada al-Azhar.

PENGARUH SENI KHAT DALAM TINGGALAN MANUSKRIP DI NUSANTARA

Penemuan batu bersurat di Terengganu contohnya, menggunakan campuran seni *Khat Kufi Mushaf* dan *Khat Nasakh* kerana ditulis dengan resam huruf yang tidak mempunyai titik ataupun baris. Ini menguatkan lagi pandangan bahawa seni khat telah memasuki alam Melayu seiring dengan kemasukan Islam dan berkemungkinan besar adalah pada zaman kerajaan Bani Umayyah iaitu sebelum Bani Abbasiyyah.

Seterusnya pada manuskrip lama Melayu yang menulis berkaitan Hukum Kanun Pahang, ditulis dengan seni *Khat Nasakh*. Menurut Peter Riddell, manuskrip lama Melayu yang ditulis sekitar abad ke-14 dan 15 tidak mampu untuk bertahan lama adalah disebabkan iklim alam Melayu yang panas dan lembap. Justeru, penghasilan manuskrip mula dipelihara sekitar abad ke-16 disebabkan sebelum itu belum ada sistem penjagaan manuskrip (Arba'iyah Mohd Nor 2013).

Seni khat yang kebiasaan digunakan dalam penulisan di alam Melayu seperti Hukum Kanun Pahang yang pada zaman Sultan Abdul Ghafur Mahaiyuddin Shah (1592-1616 Masihi) adalah gaya *Khat Nasakh* serta mempunyai gaya iluminasi pada zaman kerajaan Turki Othmaniah. Manakala manuskrip lain seperti *Taj al-Salatin* yang mempunyai 24 fasal yang menjelaskan kejadian manusia, konsep ketuhanan, keadilan raja, akhlak serta hari qiamat, gaya penulisan yang digunakan mirip kepada *Khat Nasakh* dan campuran *Khat Ta'liq* dan *Khat Nasakh*.

Manakala mushaf al-Quran tulisan tangan yang ditemui di alam Melayu sekitar tahun 1288 Hijrah kepunyaan Sultan Zainal Abidin Terengganu menyerlahkan lagi keindahan seni khat yang digunakan untuk menyalin mushaf al-Quran tersebut adalah *Khat Nasakh*.

Bukti pengaruh khat telah menjadi medium utama dalam penyalinan surat, ataupun bahan-bahan bercetak tercatat pada penulisan *Nazam Syair Syeikh Ahmad al-Fathani* iaitu *Risalah Fi Ta'rif Hudud al-Ulum* menunjukkan penulisan khat pada kitab tersebut adalah *Khat Nasakh* dan ada sedikit tulisan *Khat Ta'liq* dan juga *Khat Riqa'ah* (Ahmad Bin Muhammad Zain al-Fathani,

1292). Penemuan manuskrip serta kitab cetakan Melayu lama menjelaskan bahawa seni khat sangat penting sebagai medium utama dalam penyampaian ilmu di kalangan masyarakat. Justeru tidak hairanlah masyarakat Melayu dahulu kala adalah bangsa yang sangat berpegang teguh dengan keIslaman mereka disebabkan kehidupan bangsa Melayu sentiasa bersama al-Quran dan juga ilmu-ilmu Islam.

KESIMPULAN

Seni Khat dalam penulisan Jawi adalah sangat rapat dengan masyarakat Islam di Tanah Melayu, begitu juga dalam dunia Islam. Seni khat mempamerkan imej ketamadunan sesebuah tamadun Islam daripada permulaannya sehinggalah kepada saat kegemilangannya. Namun kini, pemahaman serta penghayatan seni khat semakin berkurangan adalah disebabkan penghapusan tulisan Jawi melalui Akta Bahasa Kebangsaan 1963.

Selain itu, pembudayaan Jawi dan Khat, contohnya di Kelantan tidak terbatas kepada fizikal semata-mata, tulisan khat juga telah dijadikan kepala surat dalam urusan rasmi kerajaan seperti minit mesyuarat kerajaan negeri, surat menyurat, teks ucapan, serta beberapa dokumen penting kerajaan adalah ditulis dengan tulisan Jawi (Nik Abdul Aziz Nik Mat, 2005). Pelbagai aktiviti, pembudayaan serta peranan kerajaan negeri dalam menghidupkan Jawi dan khat telah dijalankan yang akhirnya menyebabkan seni khat dan tulisan Jawi disemarakkan semula.

Justeru, kewujudan program J-Qaf di sekolah-sekolah dan peranan Dewan Bahasa Dan Pustaka dilihat sangat penting menjadi pihak yang bertanggungjawab mengadakan program serta penstrukturan kembali tulisan Jawi agar kembali menjadi penulisan rasmi masyarakat dan urusan rasmi negara

RUJUKAN

- Abd. al-Fattah Ubadah, t.t. *Intisyar al-Khat al-Araby*, Kaherah: Maktabah al-Kulliyah al-Azhariyyah.
- Abdul Rahman al-Ahmadi, 2003. *Perluasan Penggunaan Tulisan Khat (Jawi) Sebagai Lambang Dan Hiasan*, Kuala Lumpur: Kementerian Kebudayaan, Kesenian, Dan Warisan Malaysia.
- Abu al-Abbas Ahmad al-Qalqashandy, 1913. *Subhu al-A'sya Fi Sina'ah al-Insya*, Kaherah: Dar al-Kutub al-Khadawiyah.
- Afif Bahnasiy, 1979. *Jamaliyah Fan al-A'raby*, Kuwait: *Salsilah Kutub al-Thaqafiah Syahriyah Yasdiruha al-Majlis al-Watony Li al-Athaqafah wa al-Funnu wa al-Adab*.
- Ahmad al-Dzahabi, 1989. *al-Khat al-A'raby Arqa al-Funnun wa Anbaliha*, Lubnan: Dar al-Syimal.
- Ahmad Bin Muhammad Zain al-Fathani, 1292 H. *Risalah Fi Ta'rif Hudud al-Ulum*, Makkah: Matba'ah al-Miriyah al-Kainah.
- Ahmad Sabri Zai'd 1999. *"Tarikh al-Khat al-A'raby Wa A'lami al-Khattatin"*, Kaherah: Dar al-Fadhilah.
- Ahmad Sabri Zai'd, 2002. *"Fann Kitabah A'anawiin al-Kutub Li Riwwad al-Khat al-A'raby"*, Kaherah: Dar al-Fadhilah.

- Ahmad Syuhan, 2001. *Rihlat al-Khat al-A'rabiy Min al-Musnad Ila al-Hadith*, Dimasyq: Ittihad al-Kitab al-A'rabiy.
- Arba'iyah Mohd Nor, 2013. *Menelusuri Manuskrip Jawi*, Kuala Lumpur: Kota Buku.
- Asmah Haji Omar, 2005. *Alam Dan Penyebaran Bahasa Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka.
- Badrane Benlahcene, 2005. *The Massage in Malay World, The Arrival Of Islam In Southeast Asia*, Kuala Lumpur: IAMM.
- Hj. Wan Mohd Shagir Abdullah, 1993. *Penjelasan Nazham Syair Shufi Syeikh Ahmad al-Fathani Jawapan Surat Raja Kelantan Thariqah Ahmadiyah Analisis Perbandingan Karya Beberapa Tokoh*, Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.
- Hukum Kanun Pahang*, 1592. Kuantan: Koleksi Muzium Negeri Pahang.
- Ibrahim Jum'ah, 1981. *Qissah al-Kitabah al-A'arabiyah*, Kaherah: Dar al-Makrifah.
- Jalal al-Din al-Mahilli, Jalal al-Din al-Sayutie, t.t. *Tafsir al-Jalalain*, Madinah al-Munawwarah: Saudi Arabiyya.
- Kateloj al-Liwahat al-Faizah Fi Musabaqah al-Dauliah al-Sabi'ah Li Fan al-Khat Bi Ismi Hasyim Muhammad al-Baghdadi*, Istanbul: Ircica.
- Kementerian Dalam Negeri, 1996. *Tajwid al-Quran*, Kuala Lumpur: Kementerian Dalam Negeri.
- M. Ugur Derman, 2000. *Fann al-Khat*, Istanbul: The Research Centre For Islamic History Art And Culture.
- Mahdi Syed Mahmud, 2005. *Aalim Nafsak al-Khuttut al-A'rabiah*, Kaherah: Maktabah ibn Sina.
- Mahmood Hilmi, 1991. *Tatouwwur al-Khatti al-A'arabiy Min al-Jahiliyyah Hatta Dzuhuri al-Islam*, Iskandariyyah: Bafiran Jirafiks.
- Mohd Bakhir Hj. Abdullah, 2006. Artikel yang diperbentangkan dalam Seminar Serantau Dakwah dan Kesenian, *Sumbangan Kaligrafi Arab Dalam Kesenian Islam Satu Kajian Sejarah*, Universiti Kebangsaan Malaysia: Fakulti Pengajian Islam Jabatan Pengajian Dakwah Dan Kepimpinan.
- Mohd Tohir Bin Abd al-Qadir al-Kurdiy al-Makkiy al-Khattat, 1939. *Tarikh Khat al-A'rabiy Wa Adabihi*, Hijjaz: Mathba'ah al-Tijariyah al-Hadithiyah.
- Mohd Yusof Bin Bakar, 2013. Temuramah Bersama Beliau Di Kediamannya Di Petaling Jaya, Pada 20 April 2013 (Temuramah).
- Mujahid Taufiq al-Jundi, 1990. *al-Khat al-A'rabiy Wa Adawat al-Kitabah*, Kaherah: Mausu'ah al-Funun al-Islamiah.
- Mujahid Taufiq al-Jundi, 1993. *Mausu'ah al-Funnun al-Islamiyyah al-Khat al-A'rabiy wa Adawat al-Kitabah*, Kaherah : al-Azhar.
- Mushaf al-Quran Tulisan Tangan*, Kuala Lumpur: Jabatan Muzium Negara.
- Mustafa Hj Daud, 1987. *Pengantar Tamadun Islam*, Kuala Lumpur : Media Indah SDN. BHD.
- Mustafa Ughur Darman, 1999. *Amsyaq al-Khattat Muhammad Syauqi fi al-Thuluth wa al-Nasakh*, Istanbul: International Commission For The Preservation Of Islamic Cultural Heritage.
- Nik Abdul Aziz Nik Mat, 2005. *Teks Ucapan YAB Dato' Menteri Besar Kelantan Di Majlis Seminar Bio Teknologi Dan Bio-Diversiti Negeri Kelantan*, Kota Bharu: Setiausaha Kerajaan Negeri Kelantan.
- Raffles, Thomas Stamford, 1982. *The History Of Java*, Kuala Lumpur: Oxford University Press.

- Rais Yatim, 2006. *Pembudayaan Tulisan Jawi*, Kuala Lumpur: Menteri Kebudayaan, Kesenian, dan Warisan Malaysia.
- Raja Muda Jambu, 1898. *Manuskrip Asal Surat Raja Muda Jambu Kepada Syed Wan Ahmad Bin Muhammad Zain al-Fathani*, Kota Bharu: Muzium Negeri Kelantan.
- Rogayah A. Hamid, 2006. *Kesultanan Melayu Kelantan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka.
- Surat Sultan Kelantan kepada Syeikh Wan Ahmad bin Haji Wan Din al-Fathani Mengenai Thariqat Yang Masuk Ke Kelantan, tarikh 14 Ramadhan 1323 Hijrah.
- Syed Muhammad Naquib al-Attas, 1990. *Islam Dalam Kebudayaan Dan Sejarah Melayu*, Petaling Jaya: ABIM.
- Tafsir Pimpinan Ar-Rahman kepada Pengertian al-Quran*, edisi kesepuluh, (Kuala Lumpur: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, Jabatan Perdana Menteri, 2000)
- Taj al-Salatin*, t.t, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka.
- Wan Mohd Saghir Abdullah, 1997. *Tulisan Melayu/Jawi Dalam Manuskrip Dan Kitab Bercetak: Satu Analisis Perbandingan*, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara.
- Wan Mohd Shagir Abdullah, 1993. *Penjelasan Nazham Syair Shufi Syeikh Ahmad al-Fathani Jawapan Surat Raja Kelantan Thariqah Ahmadiyah Analisis Perbandingan Karya Beberapa Tokoh*, Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.
- Yahya Wahhab al-Jabburi, 1994. *al-Khat wa al-Kitabah fi al-Hadharah al-A'rabiyyah*, Beirut: Dar al-Gharb al-Islamiy.
- Zamri Ba'labka, 1981. *al-Kitabah al-A'rabiyyah wa al-Samiyyah*, Beirut: Dar al-Ilmi Lilmalayyin.